Nádas Péterrel ellentétben Pap Károly nem igazán tekinthető a magyar irodalmi kánon részének. A *Nyugat* folyóirathoz közel álló írót manapság már csak „elfeledett szerzőként" aposztrofálják, ha egyáltalán szó esik róla. Saját korában prózaíró zseninek tartották, sajnálatosan rövid pályafutása alatt több mint száz novellát és számos regényt alkotott. Kortársa, Schöpflin Aladár így fogalmazott a *Nyugat*ban megjelent *Azarel* című regényről írott kritikájában: „Pap Károly kitűnő író. Említettem már, hogy Jeremia alakja a maga nemében nagyszabású. Az Azarel-gyerek története is nagy erővel van megírva."[1] Móricz Zsigmond, Pap Károly mestere pedig a következőt írta a szerző *Megszabadítottál a haláltól* című művéről: „Meggyőződésem szerint korunk egyik legnagyobb alkotása. Ebben a regényben magatartássá válik a szó, és istenüléssé válik a tett."[2] De Németh László és Szép Ernő is elismerően nyilatkozott róla, Lengyel Balázs pedig a novellaforma megújítóját látta benne, kiemelve Pap prózai szövegeinek lírikus jellegét. Erre rímel, hogy későbbi elemzője, Beney Zsuzsa egyenesen „költői novelláknak" nevezte írásait.[3] Mindezek ellenére Pap Károly mégis kikerült a kánonból.

Murzsa Tímea 69

CSALÁDI KÖR

Pap Károly *Azarel* és Nádas Péter *Egy családregény vége* című köteteinek összehasonlítása

A folyamat megértésének érdekében érdemes az irodalmi recepció mellett a nem szakmai reakciókat is feltérképezni. Ehhez fontos a korabeli történelmi szituációt is felvázolni, megítélésem szerint ugyanis a szerző kiszorulása a kánonból nagymértékben a harmincas évek politikai állapotainak eredménye. Pap Károly alapvetően outsider alkotó volt. Móricz Zsigmond ugyan „zsidó írónak" nevezte, amennyiben „olyan alkotó, aki életművének szinte egészét a zsidó azonosságból és annak problémáiból építette fel", azonban kritikussága saját vallásával szemben, s így önazonosságának megkérdőjelezése – amely összefügghet a „zsidó öngyűlölet" Theodor Lessing-i fogalmával[4] – kivívta a zsidó közösség egy jelentős részének nemtetszését. Olyannyira, hogy *Azarel* című kötete után irodalmi törvényszék elé állították[5], mert regényében megsértette a Tízparancsolat V. pontját, hiszen szüleit nem ábrázolta etikusan. Nem ez volt azonban a szerző első összetűzése a hatalommal. Pap Károly a soproni hitközösség neológ főrabbijának, Pollák Miksának a gyermeke volt. Nagyapja fanatikus vallási rajongása – mely hasonló

az *Azarel*ben megrajzolt Jeremia apó viselkedéséhez – szöges ellentétben állt édesapja polgárosodott világával. A fiú nem tudott azonosulni édesapja konformizált eszméivel, ennek egyik indikátora volt, hogy 1915-ben bevonult a hadseregbe. Támogatta a Tanácsköztársaságot, annak bukása után pedig bujkált, majd másfél évre börtönbe került. Ez az időszak számára a marxizmus és a jézusi eszmék tanulmányozásával telt. Szabadulása után édesapja beprotezsálta egy gazdasági irodába, ahonnan hamar távoznia kellett lázító tevékenysége miatt. Végül Debrecenbe került, itt látta meg egyik szegényesen elfogyasztott ebédje közben Szép Ernőt, akinek megmutatta verseit, ő pedig Pestre küldte, egyenesen Mikes Lajoshoz. Ő irányította Papot a próza felé, annak érdekében, hogy az alkotó némi fegyelmet tanuljon. Beszédes, hogy Pap Károly a későbbiekben Fodor Józseftől az „anarchista Jeremiás" jelzőt kapta meg.

Pap prózájának pont ez az eszmerendszer adja sajátosságát. A szeretet hajszolása, de az idegenség állandó érzése figuráit világirodalmi alakokkal rokonítja: egyszer Miskin hercegek, máskor kafkai kisemberek. Az író a következő időszakban egyre több helyen publikált, a *Nyugat* egyik állandó szerzője lett, itt jelent meg először folytatásokban a *Megszabadítottál a haláltól* című regénye is. 1930-ban Baumgarten-díjra javasolták, de forradalmi múltja miatt nem kaphatta meg az elismerést. Második regényével, a *Nyolcadik stáció*val egyértelműen a magyar irodalom élvonalába került. 1935-ben jelent meg *Zsidó sebek és bűnök* című vádirata, amely kevésbé szól a sebekről, sokkal inkább a bűnökről, emiatt sok bírálat is érte az írót. Következő időszakának művei azonban új színezetet kaptak: az aszketikus lemondás és a prófétai elszántság keveredik bennük. Az Azarel Gyuriról szóló novellákat Móricz Zsigmond a „világirodalom legszebb darabjai közé tartozónak"[6] tartotta. Az 1938-tól kezdődő politikai változások, jelesül a zsidótörvények (1938, 1939, 1941) azonban törést eredményeztek a szerző művészetében. „Csak olyan szöveggel [jelentkezik], ami után agyonlövik őt is, és a szerkesztőt is" – írta róla Illyés Gyula.[7] Pap Károly véleménye szerint az írói munka eltereli a figyelmet a bűnről, így egyetlen dolga marad a művészetnek: az ítélkezés. Ekkor születnek *Betsabé* és *Mózes* című drámái, melyeket a zsidótörvények miatt ekkor már csak a Goldmark teremben mutathatnak be. 1944-ben munkaszolgálatos lesz, majd 1945-ben Bergen-Belsenben meghal. Nem engedi, hogy barátai segítsenek neki elmenekülni: vállalja a zsidó sorsot.

Pap Károly témái – az identitásválság, a zsidó és keresztény hagyományhoz való kettős viszony és azok átörökíthetőségének kérdése, a megváltás és megválthatatlanság problémája – teljesen új színt hoztak a korabeli prózairodalomba. A prózanyelvet tekintve Pap Károly szintén meglepően egyedi és innovatív volt: egyszerre nyúlt vissza a Biblia ősi, lírizált beszédmódjához, s használta a korban népszerű expresszionizmus eszköztárát.

Ahogy Bán Zoltán András is megfigyeli, Pap Károly regénye, az *Azarel* a magyar polgárosodási folyamatnak a kezdetét ábrázolja, mintegy a gyökerét mutatva meg egy olyan problémának, amely a prózafordulat időszakának fontos regényeiben is jelen van. Ez pedig a generációk szembenállása, a hűtlen, nem szavahihető apa és a megcsalatott gyermek konfliktusa. Gondolhatunk itt az aparegények sorát inspiráló *Harmonia Caelestis*re, de legfőképpen Nádas Péter *Egy családregény vége* című könyvére. „Nyolcvan-kilencven évnek a családkrónikája, amely időszak a magyar polgárosodás fénykora és pusztulása, és a magyar zsidóság életének felívelése és hanyatlása."[8] – mondja Bán Zoltán András a korábban említett Pap- és Nádas-regények által mutatott perspektíváról (triptichonná téve a kettőst Kóbor Tamás *Ki a gettóból* című regényével). A következőkben a fentiek igazolásául Pap Károly *Azarel* című művét vetem össze Nádas Péter *Egy családregény vége* című könyvével.

Az atyának és a fiúnak

Mindkét regényről elmondható, hogy a fő cselekménnyszál három figura egymáshoz való viszonyából bontakozik ki: a nagyapa–apa–(fiú)unoka háromszögből, s mindkét esetben a gyermek a narrátor.

Az *Azarel* egyik legfontosabb alakja a nagyapa, Jeremia apó, az ortodox „gyapjas" zsidó, aki csak a tannak él. Figurája az ószövetségi Istenére emlékeztet: kegyetlen és akarnok. Jeremia csalódott fiában, mert az szerinte nem követte hűen a zsidó hagyományokat, éppen ezért a tóra bűvöletében élő nagyapa fiától annak elsőszülöttjét követeli, hogy kiengesztelje Elohimot családja bűnei miatt. Azonban Ernuskó, a legidősebb fiú helyett Gyuri kerül hozzá: „Ábrahám áldozata megismétlődni látszik a család történetében, a legkedvesebb, legkisebb fiút feláldozták a könyörtelen, megszállott nagyapa-istennek."[9] Mikor Jeremia elhozza a fiút szüleitől, így beszél Gyuriról: „[E]lhoztam Babilonból. (Ez volt szülővárosom.) Az árulás és pogányság házából. (Ez volt szüleim háza.) Elhoztam az utolsó ártatlant. (Ez voltam én.)." (16.)[10] Ebbe a mesevilágba neveli bele egészen korai éveitől a fiút. Ősei hagyományát követve sátorba költözik, megszabadul minden javától. Szavai a Biblia szavai, világi dolgok nem érhetnek fel többé hozzá. A gyermekben pedig olyasvalakit remél, aki továbbörökíti hagyományait, s aki vele együtt kapcsolódik be a Biblia mitikus idejébe, továbbvíve őseik közös történeteit.

Ehhez képest a főhős édesapja a polgárosodott világban kényelmesen berendezkedett rabbi, akinek állandóan csak a kiadásokon jár az esze. Ennek gyermekkori gyökerei vannak: „Atyám sovány, éhes gyermek volt, a böjtök hamarost megtörték a vágyát az ihlet, az elragadtatás után, s egy nap nagyanyám segítségével ő is eltűnt hazulról: beiratkozott a szomszéd városka

gimnáziumába, ahonnét később a papképzőbe ment." (6.) Az apa tehát neológ zsidó, aki nem tud azonosulni apja ortodox nézeteivel, így az nem tud benne „folytatódni".

A kisfiú számára a legerősebb érzés a rettegés, amely mind a nagyapával, mind az apával szemben megvan. Korai éveiben nagyapja megistenül számára, s ez tovább erősödik annak halála után. A gyermek úgy éli meg, hogy Jeremiának az élet és a halál is a birtokában van, ki más lehetne tehát, mint maga a mindenható, Elohim. De míg nagyapjától kitüntetett figyelmet kap Gyuri, addig annak eltávozása után, visszakerülve a családhoz, csak egy lesz a három gyerek közül. A kiválasztottak tudatából fakadó önzősége ezt nehezen viseli: „Mint ahogy a Bibliában a jámbor teológusokon kívül mindenki más hiába keresi az ősatya érdemét, okát, annak a kiválasztottságnak, amely miatt Jahve oly kedvesnek találta a kitűnő Ábrahámot, s jó előre valamennyi magzatját, ősapáimhoz méltóan én is hittem abban, hogy puszta létezésemmel, puszta hitemmel rászolgáltam arra, hogy az legyek, aminek hittem magam; szeretre méltó és kiváló." (104.) Azonban hiába volt a kisfiú Jeremia, s általa Elohim kiválasztottja, mégsem viszi tovább a tanokat. Félreérti őket, s gyermeki elméje két dolgot ragad meg belőlük:annak belátását, hogy hazudni rossz, s a kiválasztottak transzcendens önzését. Érdekes módon Jeremia halála után az apa kerül isteni szerepbe, azonban ez a szerep egyértelműen negatív. Gyuri édesapja viselkedéséből azt a következtetést vonja le, egyfajta szillogizmusként, hogy ha az apa rossz, akkor az Isten, aki apához hasonló, ugyancsak rossz lehet.[11]

Az *Egy családregény vége* három fő figurája nagyon hasonló az *Azarel*-ben megrajzoltakhoz. A kötet egyik legalapvetőbb élménye a családi történet megszakadása. Adott a nagyapa alakja, aki mesél, a szavak és eszmék mestere, akárcsak Jeremia apó: „Mire megöregszel, ne őrizz meg képeket. Csak a gondolat maradjon, a tiszta eszme!"[12] (38.) A férfi a zsidók történetét önmagában látja folytatódni, önmegtartóztatását például Noé viselkedésével rokonítja: „Huszonnégy éves voltam, férfi és szűz. És telve az egészséges vágyakkal. De az ösztönök! Nem szabad, nem engedtem, hogy a vágyaimat megtévesszék az ösztönök. [...] Vártam! Noé mennyire vonakodott szüzessége elvesztésétől, hiába sürgették. Várt. Addig várt, míg Isten megtalálta Nahamát, Énókh lányát, az egyetlen nőt, aki Isztakar óta tiszta maradt ebben a romlott nemzedékben. Én vártam." (28.) Másutt a Simonok történetéről értekezik, akiknek egyenesági leszármazottja (családi nevük is Simon, a kötet főhőse Simon Péter), s úgy véli, az ő alakjában ér össze a két Simon – a galileai és cirénei – története: „Akkor kapcsolt össze az Úr, a saalfeldi lószaros úton azzal a két régi Simonnal. Mert én megragadtam azt, amit ő elutasított. Megragadtam azt, amit a másik Simon is megragadott, de ezerkilencszáztizenegy évvel előbb. Így egyesült bennem a két Simon." (83.) De éppen emiatt

a kötelék miatt ő akar lenni az utolsó, akin még fog a következő átok: „Hiszen megváltó született és nem vették észre. Csak a büntetést, ami figyelmetlenségükre következett. Mert a törvény kimondja, tiszta beszéd: Ha pedig nem hallgatsz az Úrnak, a te Istenednek a szavára, átkozott leszesz a városban és átkozott a mezőn." (71–72.) A nagyapa ezért keresztény nővel házasodik, hogy átalakuljon a vérvonal, s az átok így végleg bevégeztessen. Azonban fia ismét zsidót vesz nőül, így amit a nagyapa „nyert" a családja számára, fia „elveszíti", s így az egyetlen reménye az unokája marad. Azonban a családi örökség átmentése sikertelen. Míg a nagyapa történetei arról szólnak, hogy az öröklődés milyen ösztönösen ment végbe különböző generációkon keresztül, addig mikor az unokának elmesél egy történetet, egyértelműen kiderül, hogy ez többé már nem lehetséges: „Ilyen volt az én nagyapám! Egyszer játszottunk a szederfa alatt és potyogott a szeder és mi kitaláltunk valamit. Széder este kivirágzott szederfa! Szédervirág estezette faszeder! Szederki faeste széderzott! Estekiszéder fazottszeder! Der est ekiszé der szefazott! És szaladtunk a nagypapához, és megkérdeztük nagypapát: DER EKISZÉ EST DER SZEFAZOTT – ez mit jelent? Nagyapánk nevetett. Ihr seid ja dumme Esel! Wir hatten dasselbe Spiel gemacht, als mein Grossvater diesen Baum setzte. Es ist ja ungarisch gesagt und heisst: SZEDER ESTE KIVIRÁGZOTT SZÉDERFA!« A nagypapa nevetett. Örültem, hogy én is tudok hasonlót. »Nagypapa én is tudok ilyet!« A nagypapa nem válaszolt, de én azért mondtam: »PATYA RATYA TYATYA RA ARA TYATYA TYARA PA! Ez mit jelent, tudod?« A nagypapa hallgatott." (77.) Mindkét nagyapa-figurának alapvető intenciója tehát a (családi) bűnök kiküszöbölése, mely csak az áldozat révén mehet végbe. De ezzel együtt a családi történeteik átörökítése is: mindketten tanítják az unokákat, hogy azok kívülről ismerjék őseik meghatározó mítoszait. Míg az *Azarel* esetében egy általánosabb, egyszerűbb Tóra-olvasat elsajátítása a cél, addig Simonéknál egész konkrétan a saját kiválasztott, Áron nemzetségéből való kohen családjuk történetét igyekszik átmenteni a nagyapa. Az öregek halála is nagyon hasonló módon következik be. Az *Azarel*ben a gyermek nem tudja a szobormerev nagyapáról, hogy meghalt, vagy csak álmodik. Ezután még hosszú időt tölt vele, míg elviszik mellőle a tetemet. Így a kisfiúnak beleég a tudatába a mozdulatlan nagyapa, aki görcsösen markolja az imakendőt,s a későbbiekben többször megjelenik még számára ez a vízió. Az *Egy családregény vége*ben hasonló jelenet játszódik le: Simon Péternek többször megjelenik a kép öregapjáról, aki szótlanul fekszik, nem lélegzik, s orrába majdnem beszáll a légy.

Az apa alakja az *Egy családregény vége*ben is a nagyapa szöges ellentéte: a Rákosi-rendszer egyik kollaboránsa. Saját apjához nem tud kapcsolódni, hiteltelennek látja őt, az pedig fiát árulónak. Mikor a nagyapa ezt a

fejére olvassa, a következőt feleli: „Ha nem venném figyelembe, hogy Ön, akihez soha egyetlen percre nem volt közöm, akiből igaz! kicsikartam a pénzt, de szerencsére soha nem magamnak és mert tudtam, ha jót tesz, és ez volt az életében az egyetlen használható, a pénze, amit arra a célra adott, hogy most megfojtsam vele, nem érti? mi nem viszonzunk! annyit kapott érte, hogy boldogan csodálhatta önmagát! hiszen az önzetlenséget hírből sem ismeri, minden mozdulata képmutató hazugság, mindig a szüzességét óvta, mert gyáva, mindig gyáva volt!" (102.) Péternek mesélt történeteik mentén is tökéletesen opponálható a két figura. Míg a nagyapa történetei biblikusak és mesések, addig az apa egyetlen történetet mesél, amely mélységesen hétköznapi: a csizmákról szól, ráadásul a végére nem is emlékszik. A gyermek számára azonban – ezzel együtt is – amennyire távoli az apafigura, olyannyira vonzó is.

Simon Péter, az *Egy család regény vége* főszereplőjének és narrátorának figurája pedig sokban rokonítható Azarel Gyurival. Legelőször is, mindkettőjük gyermek, akiben megvan az ösztönös önzés: Péter is ki akarja sajátítani magának édesapját. Mikor az hazajön, nem szól a nagyszülőknek, azért, hogy csak ő lehessen vele. Vele akar aludni, minél közelebb férkőzni hozzá, hogy érezhesse a testmelegét. A gyerekfigurákat összeköti még a roszszaság fogalma. Azarel Gyurinál az önzéshez és a szeretethiányhoz kapcsolódik a rosszasság. A gyermek próbálgatja határait, mert ingert akar kiváltani a szüleiből. „Megtérése, bűnbánata vallási és erkölcsi értelemben nem igazi megtérés; nem a rossz útra tévedt bűnös, tékozló fiú tér meg a jóság és szeretet tiszta világába, hanem a nemes célokért kisszerű eszközökkel harcbainduló lázadó bukik el a polgári rend falain."[13] Csínytevései kisstílűek, egy akarnok gyerek kiáltásai azért, hogy felfigyeljenek rá. Képzelet és valóság gyakran keveredik elméjében – nyilván a nagyapa történeteinek hatására – , saját magát például bizonyos esetekben népmesei figurának látja, máskor Ábrahám feláldozandó gyermekének. Simon Péter rosszassága is abból adódik, hogy valóság és álom keskeny mezsgyéjén mozog: „[A]mit nézek, azt nem én látom, és azért tűnik minden el, és soha nem tudom, mit láttam az előbb, mert azt már nem látom. Ez biztos csak velem van így, s ezért vagyok én rossz." (48.). Ezenkívül mindkét gyerek életéhez – részben életkorukból adódóan – nagyon erősen hozzátartozik a szexualitás. Míg Azarel Gyurinál ez bújtatottabban van jelen: apró, feszült jelek adnak tudomást róla, például, mikor Lidi, a szolgálólány lábai közé akar férkőzni, hogy felmászhasson a cseléd testére, s láthassa azokat a melleket, melyek állítólag szoptatták; addig Simon Péter életében nyíltan és kevésbé nyíltan is megjelenik. Nyíltan, amennyiben szexualitását, a női testet és az önkielégítést kortársaival együtt fedezi fel, s kevésbé nyíltan a nevelő iskolai jelenetben, ahol az idősebb fiúval, Angyallal való kapcsolata sugall valamifajta szexuális vonzódást.

A kapuk kinyílnak

Mindkét szövegben gyermekelbeszélő a narrátor, azonban mintha átélt elbeszélővel lenne dolgunk, aki a múltból tekint vissza, bizonyos esetekben még reflektálva is erre a pozícióra. Erre engednek következtetni az ilyesfajta kiszólások: „De minderről mit tudtam én?" (93.) az *Azarel*ben, vagy az *Egy családregény vége*ben: „Itt ülök, vagy fekszem ott, mert lehet, hogy ez az egész valami tévedés, és én nem vettem észre, hogy nekem közben fiam született és unokám; én megöregedtem és meghaltam és most néz az a fiú, aki én vagyok. Vagy csak elálmosodtam, a nagymama azt mondta, maradjak itt, és álmodok és felébredek." (93.)

Az álomszerűség meghatározó mindkét szöveg esetében. Azarel Gyuri szinte mindent képekben lát: a tűz haját a szél fésüli, ahogy nővére haját Lidi. Legnagyobb vágya, hogy a bútorok megelevenedjenek, és csakis őt szórakoztassák. Akkor is egyfajta lázálmos állapotban van, amikor eltervezi édesapja és Isten „leleplezését" (a kettő, ahogy korábban említettük, szorosan összekapcsolódik a fejében): a betörést a templomba, ahol szószéken prédikáló apjára rá akarja üvölteni minden bűnét. Simon Péter is többször reflektál az álomszerű létre. Nagyapja ezt tanítja neki: „Hát ne csodálkozz, ha álmodban ismeretlen nyelveken, arámiul, héberül, görögül, arabul, latinul és a többi, a későbbi idők miatt még sok más nyelven is beszélsz. Ez csak álom, de minden igaz és minden valószínű. Hát ne csodálkozz!" (89.)

Ezt a narrációtípust remekül megtámogatja a szövegek időkezelése. Mindkét regény kétféle időt idéz meg: a mitikus bibliai időt és a szereplők saját jelenét. E két idősík összefonódása egyértelműen megtörténik az olyan jelenetekben, amikor az aktuális történések síkjára ráíródik egy bibliai előkép. Az *Azarel*ben hozhatjuk példának Ábrahám áldozatát, mely Jeremia kérésében ismétlődik meg; de azt is, hogy Gyuri elképzeli, hogy mi lenne, ha ő lenne az apjának legkedvesebb fia, de a testvérei megharagudnának rá ezért, mely jelenet József bibliai történetére emlékeztet. De felhozhatunk egy másik, szövegszerű párhuzamot is: „Az Úrnak, vagyis apámnak, és angyalának, vagyis anyámnak a hangja ilyenkor még nem annyira a Tudás fájától óvott, mint inkább csak az Élet fájától." (107.) – mondja a narrátor, mikor azon tanakodik, szülei miért tartják vissza a játéktól. Ezeken az apró, de annál jelentősebb momentumokon látszódik, hogy a gyermekbe beleivódott Jeremia apó mitikus látásmódja, amely saját történetét már-már bibliaiként érzékeli.

Ennél komplexebb időteret hoz létre az *Egy családregény vége*. Egyrészt a jelen egyes elemei is folyamatosan ismétlődnek a szövegben, visszatérnek, másrészt a múltbeli történetek is újra és újra elhangzanak, emlékeztetve az olvasót a bibliai történetek sajátos ritmusú ismétlődéseire.

Továbbá a bibliai toposzok is új formában köszönnek vissza a kötetben. A hal jézusi szimbóluma állandóan visszatérő kép;de a kert is, ahol Péter Évával (!) játszik,több ízben az Édenkertet idézi, főképpen, hogy rendszeresen megjelenik benne a kígyó (hol egyes történetekbe ágyazva – gondolhatunk itt Gábor Kleopátra-sztorijára –, hol ténylegesen.

Összefoglalás

Természetesen a két regényben megrajzolt alakok bűne más típusú, hiszen más történelmi kor szülöttei. Pap Károly figurái a polgárosodás időszakának elején járnak, azonban már ekkor elkezd repedezni apa és fiú sziklaszilárdnak hitt kapcsolata. Az ortodox apa már nem *ugyanúgy* zsidó, mint a neológ, konformista apa, s a nagyapa úgy érzi, gyereke megcsúfolja a tant, kvázi farizeus. A fiú pedig nem érti apja értetlenségét, hiszen a világ, s benne a zsidóság helye is megváltozott. Ő nem akar az üldözött, kiválasztott nép része lenni, be akar olvadni. Részben tehát az integrálódásról szól az *Azarel*, vagy ahogy Móricz Zsigmond fogalmaz a kötettel kapcsolatban: „A zsidóság legnagyobb problémája: a beolvadás és konzerválás, szinte életen túli vágya jelenik meg."[14] S persze itt van az unoka harmadikként, aki szintén nem tud kötődni apjához, hiába akar. De a nagyapához sem tud többé kapcsolódni annak halála után, így lesz ő az abszolút gyökértelen létező.

Az *Egy családregény vége* ennek a polgárosodási folyamatnak a végét mutatja be. Itt már egyértelműen áthidalhatatlan a szakadék a generációk között, leginkább történelmi okokból. A második világháborús, ötvenhatos apák „csapnak össze" ügynök gyermekeivel. A szavak és eszmék állnak szemben az újfajta valósággal. Egy ízben ezt így fogalmazza meg az apa a nagyapának: „A barátságok is elmúlnak apám, ha kialakul valamiféle szilárd világ. Sajnos. Egyre jobban megcsontosodom." (98.). A nagyapa tehát itt is az unokába veti a hitét, azonban ez a gyermek sem tudja beteljesíteni a reményeit.

Kínosan pontos családképek ezek, különböző korokból. Pap Károly a harmincas években, egyedülálló módon fedezi fel az akkoriban csak kezdődő probléma természetét, melyet Nádas Péter figurái már világrendként élnek meg.

E kis blokkal köszöntjük a 75 éves Nádas Pétert! *(A Szerk.)*

[1] Schöpflin Aladár,*Azarel – Pap Károly könyve*, Nyugat, 1938/1.
[2] Móricz Zsigmond,*Két fiatal arcképéhez (Kodolányi János és Pap Károly)*, *Nyugat*, 1932/23.
[3] Beney Zsuzsa,*Pap Károly = Ikertanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1973, 52.
[4] Theodore Lessing1930-ban alkotta meg az ún. „JüdischeSelbsthass" (zsidó öngyülölet) fogalmát, mely a zsidó értelmiség antiszemita hozzáállását fedi saját vallásához, identitásához.
[5] Az esetet Lichtmann Tamás írja le az *Azarel* utószavában.
[6] Idézi:Lichtmann Tamás: *Az igazságkereső Pap Károly*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2001, 274.
[7] Idézi:Lichtmann,*i. m.*, 276.
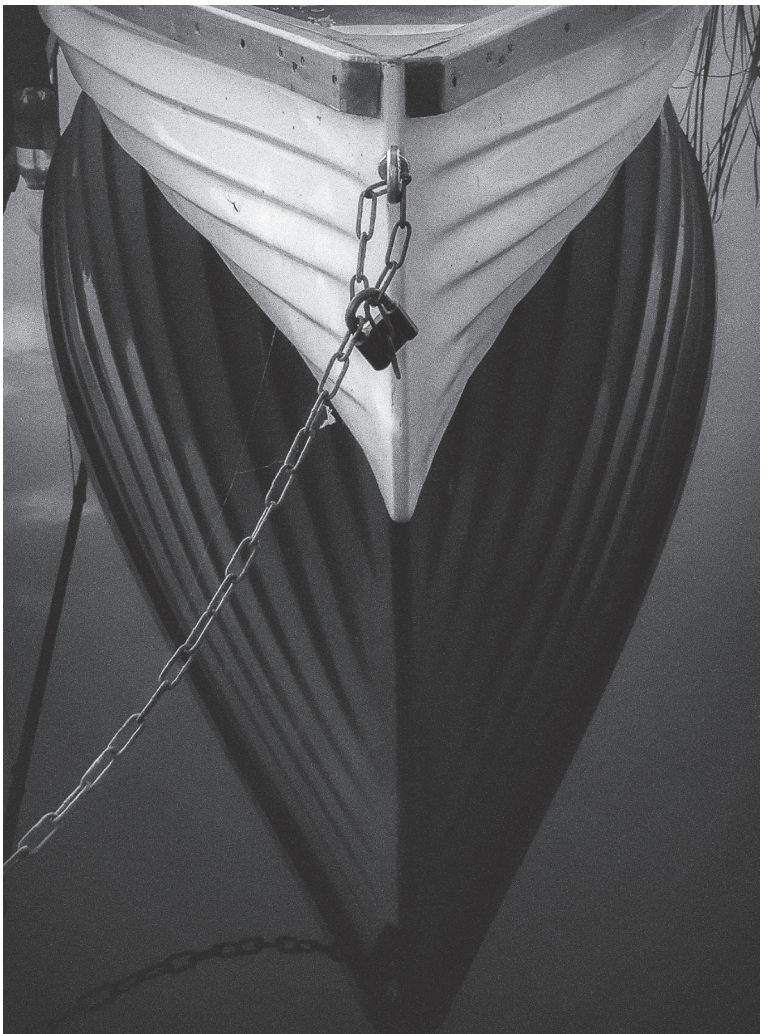
[8] Bán Zoltán András, *A megszállott – Pap Károly*, Magyar Narancs, 2009/18, 39.
[9] LichtmannTamás, *Utószó* = PapKároly, *Azarel*, 254.
[10] A szövegből vett idézetek ebből a kiadásból származnak: Pap Károly, *Azarel*, Múlt és Jövő Kiadó, 1998.
[11] Lichtmann, *Utószó*, 256.
[12] A szövegből vett idézetek ebből a kiadásból származnak: Nádas Péter,*Egy családregény vége*, Pécs, Jelenkor, 2012.
[13] Lichtmann, *Utószó*, 258.
[14] Móricz Zsigmond, *Azarel – Pap Károly új regénye*, Pesti Napló, 1938/1, 16.